

ЛЕКСИЧНА ЗАМІНА КОМПОНЕНТІВ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ В УМОВАХ ПОЕТИЧНОГО КОНТЕКСТУ

Деякі фразеологічні одиниці (ФО) в результаті активного використання поступово втрачають виразність, образність, незвичність, тому не можуть належним чином функціонувати як дієвий стилістичний засіб, тобто, виконувати своє основне призначення. Тому у мовленні вони досить часто видозмінюються. Ці зміни жодним чином не суперечать законам розвитку мовної системи. Адже “мова – це діалектична єдність усталеності й змінності: сукупність упорядкованих взаємопов’язаних елементів, що мають свою структурну організацію, не лише відтворюються в процесі мовленнєвої діяльності, але й перетворюються, перебудовуються, тобто змінюються. Змінність є природною, внутрішньою властивістю мови” [9, 71]. Як зазначала Є. Бахмутова, “оновлення фразеологізму зазвичай досягається побічно і не є головною метою його зміни. Основне призначення... – цілісність сталої формули з контекстом, завданнями й умовами повідомлення” [2, 73].

Поетичне мовлення послуговується різними способами контекстуального оновлення фразеологізмів, що сприяє посиленню експресивності одиниці, її зміні, а також оновленню образного тла стійкого сполучення [1, 216-217]. Як основні серед них мовознавці-дослідники виділяють: структурно-граматичні, структурно-семантичні та семантичні.

Різновидами структурно-семантичних перетворень ФО найчастіше вважають: а) лексичну заміну компонентів словами вільного вжитку, б) поширення компонентного складу фразеологізму, в) фразеологічний натяк, г) контамінацію фразеологічних одиниць, д) еліпсис фразеологізму [див.: 3, 108].

Лексична заміна компонентів як один із найпоширеніших різновидів структурно-семантичного типу трансформацій ФО характеризується розмаїттям художніх можливостей. Аналізу цього явища присвячено низку лінгвістичних досліджень, у тому числі й дисертаційних. Належну увагу вивченню трансформаційних процесів ФО у художньому мовленні, у тому числі й такому їх різновиду, як лексична заміна компонентів, приділяли А. Аксамітов, С. Александрова, М. Алексеєнко, М. Бакіна, І. Гнатюк, А. Емірова, В. Ковальов, І. Лєпешев, А. Мелєрович, В. Мокієнко, Н. Нєровня, Ю. Пєрадід, Л. Стоян, В. Тєлія, М. Шадрін, М. Шанський, Л. Щєрбачук та ін.

Мета нашої роботи – розглянути особливості лексичної заміни компонентів ФО в умовах поетичного контексту на матеріалі російських, українських та білоруських поезій.

Лексична заміна компонентів ФО як різновид структурно-семантичних трансформацій полягає в заміні загальнономовним або контекстуальним синонімом одного чи кількох компонентів. Від того, як співвідносяться компонент-замінник і компонент, який замінюють, залежить значеннєвий результат новотвору.

Відомо, що деякі загальнономовні ФО своїм існуванням у мовній системі передбачають наявність варіантів компонентів, які суттєво не можуть впливати на їх змістовий аспект. Наприклад, Леонід Мартинов використовує варіантність ФО *затыкать (заткнуть) рот (глотку)*: примушувати мовчати, не давати говорити що-небудь чи про кого-небудь: *Дальше день как день пойдет, гудя, / Но еще немного погода – / музыкантам ртов не затыкайте! – / Запоют они, со звездами взойдя, / На закате, на закате, на закате* [12, 129]; *...Что хоть уши заткни – / Не заткнешь ему глотку ведь!* [13, 663], і, не задовольняючись закріпленням у мові, робить свою заміну (*рот – глотка – пасть*): *Он кривде затыкая пасть, / Обуздывал корысть. / Свободой упивалась власть / Новаторская кисть* [13, 458]. Лексема *пасть*, хоча і є узуальним стилістичним синонімом до фразеологічного компонента *рот*, однак мовною практикою як узуальний варіативний компонент розглянутої ФО не закріплений [див.: 21, 171]. Тому таку видозміну ФО кваліфікуємо як індивідуально-авторську.

Власне, аналогічне зустрічаємо і в тексті білоруського поета Сяргея Давідовіча, який ФО *піць (выпіць) <горкую> чашу да дна* [див.: 12, 188] подає у такому вигляді: *Видавочная віна – / Кубак грэшны піў да дна... / Мац! А вось і дабрадзеінасць – / Толькі торбачка адна!* [5, 104]. Хоча *кубок* – це посудина у вигляді чаші, та як синонім мовною практикою не закріплений, і як засвідчує словникова стаття, така варіативна форма зазначеної ФО не зафіксована.

Підвищується виразність контексту поезії Андрія Вознесенського заміною субстантивного компонента *рот* грубо-просторічним *єдальник*: *Но в Склифосовке филиал / Евангелия. / И воскресаящий сказал: / “Закреть едальники!”* [4, 210]. Зіткнення стилістично різномірної лексики – книжної та грубо-просторічної – породжує задуманий поетом стилістичний контраст ФО і контексту.

Майстерне використання мовних синонімів з метою лексико-семантичної видозміни фразеологізмів дає можливість авторам звертатись до зв’язаних синонімів, “тотожність яких

виявляється лише в одному і тому ж стійкому за складом оточенні (тобто у фразеологічному контексті)” [6, 67]. Так, Володимир Соколов фразеологізм *встречать в штйки* – надзвичайно вороже’ – трансформує у *встречать в копя* із тотожною семантикою: *Я шепнул его строки, / Но встрети в копя / Мои слабые строки / Желанных гостей* [20, 339]. Як бачимо, заміна компонента реалізується словом того ж тематичного ряду, тому ФО набуває нового звучання, але залишається семантично незмінною.

Аналогічно Ліна Костенко трансформує ФО *скакати в гречку*: *Король, той має жінку, що в гречку не полізе. / Та честь його не вронить, не пустить під укіс. / Вона в нього й Марія, вона в нього й Луїза. / У них у всіх Марії в додаток до Луїз* [10, 75]. Активно функціонуюча у мовленні ФО *скакати в гречку* – зраджувати чоловікові, мати нешлюбні зв’язки’ вжита автором у дещо незвичній формі: *лізти в гречку*. Але зв’язок оказіональної форми з узуальною відчутний не лише тому, що збережено модель загальнономовної одиниці, а й тому, що новий компонент *лізти* належить до тієї ж семантичної групи, що й компонент *скакати*. Проте нова форма по-новому розкриває зміст відомої фразеологічної одиниці.

Однак, не завжди заміна компонентом-зв’язаним синонімом є семантично малозначущою. Зустрічаємо випадки, коли зв’язані синоніми, використані поетом, більш дієво трансформують семантику фразеологізму. Скажімо, Л. Мартинов замість *ходить (стоять) на задних лапках* пише: *Вообразите всяких прокуроров, / Полушмиривших свой суровый норев / И как бы пляшущих на задних лапках / Уж не в своих, а в адвокатских шапках* [14, 191]. Заміна дієслівного компонента *ходить/стоять* дієприкметниковою формою дієслова *плясать – пляшущий* породжує зміщення акцентів ФО: ознака стає постійною, а значення інтенсифікується, адже *пляшущие* – це не просто “догідливі”, а “догідливі надзвичайно, отримують від цього задоволення”.

Зустрічаємо випадки, коли поети інтенсифікують ФО не лише через заміну вербального компонента. Ця мета досягається й через заміну субстантивних компонентів. Так, заміна у ФО *кровь с молоком* про здорову людину’ компонента *молоко* зв’язаним синонімом *огонь* різко підвищує ступінь виразності, підсилює якісну характеристику персонажу: *День морозный, чистый, парный. / Мы стоим, четыре парня, - в полушубках, кровь с огнем, / как их шуткой шуганем!* [4, 506].

Яскравим прикладом актуалізації фразеологічного значення відомої ФО *нитка увірвалася (урвалася, обірвалася) чия, кому і без додатка* настав кінець для когось-чогось; нема того, що було’ через заміну компонента є поезія-метафора Ігоря Римарука “Вже не стачить старих підшов...”: *Может, икла ище не тупи, / не урвалась вервечка, / и лише бракувало тобі / для души – Берестечка?* [17,17].

Компонент *нитка* автором замінено на *вервечка*. На перший погляд, заміна не зовсім вдала, адже застаріле слово *вервечка* – мотузка, на якій підвішувалася люлька’ [19, 134]. Та, гадаємо, у цьому випадку на основне значення нашаровується ще й переносне: рядъ, толпа людей, животных’ [19, 134]. Тобто *вервечка* – це і *нитка*, яка єднає минуле із сьогоденням, і *ряд* історичних подій, які бентежать душу ліричного героя.

Різновидом заміни компонентів ФО, за нашими спостереженнями, є заміна, яка базується на синекдосі. М. Рубцов видозмінює фразеологізм *житейское море* життя у його розмаїтості’ в *житейская волна*, ніби звужуючи і конкретизуючи його зміст: *Вы, юноши, нравитесь мне! – / Говаривал он мимоходом, / когда на житейской волне / Носился с хорошим народом* [18, 69]. Подібне зустрічаємо й у інших поетів: *Муши обрати – ніч захолоне – бо / Ти похили чоло!..* [8, 115] (пор.: *схилити голову*).

Досить поширеним явищем у досліджуваних текстах поетичного мовлення є заміна фразеологічного компонента ситуативним синонімом, який „поза конкретними обставинами ніяк не асоціюється із витісненим компонентом” [6, 67]. З цього приводу А.М. Емірова зазначає: “Лексичне варіювання фразеологічної одиниці, яке базується на субституції одного із компонентів тематично або близьким за смислом словом, здійснюється мовцем як свідомо, під “тиском” комунікативної ситуації, так і несвідомо, автоматично – на базі асоціацій за подібністю чи суміжністю” [22, 150]. Аналіз текстів романів у віршах Ліни Костенко засвідчує, що такий заміник може бути виражений або одним словом, або словосполученням. Так, у романі „Берестечко” автор вживає оказіональний фразеологізм *ціна калім*, який нагадує нам відому узуальну ФО *гріш (копійка, шаг) цінам [в базарний день] кому, чому* – хто-небудь або що-небудь нічого не варті, нічого не значать’:

Повержений Богдан, Кто дасть за мене викуп?

Розбите військо? Вмоклий Чигирин?

Якби колись, то це б я тільки кликнув.

Тепер кому я хто, ціна мені калім [10, 15].

Оновлена форма актуалізує значення відомої ФО і „прив’язує” її до ситуації, де відбувається дія, тобто до звичаїв мусульман.

Оригінальним нам вбачається алегоричний вираз *за тридєв’ять життів, за тридєсять дзеркал*, який є візитівкою-назвою першої поетичної збірки Оксани Почапської і початком останнього вірша цієї збірки (порівняймо із фольклорним *за тридєв’ять земель, у тридєсyatому царстві*):

За тридев'ять життів,
За тридцять дзеркал
У листопадкових
Блакитно-сірих ночах
Тебе для мене
Вітер змалював,
Тебе для мене

Вітер напророчив... [15, 77].

Зауважимо, що цей образ не є випадковий, бо й в іншій збірці він трапляється знову, хоча й має дещо змінену форму: *Аж, ні, ніяк – за тридев'ять безсмерть / По тих слідах – на плечі – хрест камінний* [16, 5]. Трансформація образу *за тридев'ять земель у за тридев'ять життів* чи *за тридев'ять безсмерть* зміщує локальну семантику мовного знаку в темпоральну, через що і досягається вражаючий стилістичний ефект.

Цікавою нам видається заміна компонента ФО білоруським майстром поетичного слова Кастусем Жуком, який відому загальномовну ФО *закриць (заціснуць) рот каму* примушувати мовчати трансформує семантично більш кардинально, замінюючи один із компонентів не словом, а словосполученням: *Што прымойк, бы табе / Рот зашылі дратвой? / Ці не ты на гарбе / Крыж нясеш цяжкі свій?* [8, 44].

Кастусь Жук вдало трансформує й інші ФО, як-от: *Накажы, што сябе на пакуты / Вырак я да знямення, / П'ю гаркату жыцця і атруту – / А веру ў сумленне...* [8, 79]. Можемо підкреслити, що книжний фразеологізм *піць (выпіць) горкую чашу да дна*, набувши форми *піць гаркату жыцця і атруту*, зазнав революційних змін у формі та семантиці.

Цей фразеологізм зазнає кардинальних змін й у поетичному мовленні І. Римарука. Автор створив йому можливість розкрити усі свої потенційні барви через конкретний контекст. Поет заміною компонента *чаша* на *побрехенька* дещо заземлює, конкретизує семантику загальномовного фразеологізму. До того ж і перший компонент змінено, щоправда, не суттєво: *А тоді – жебони, гомони, говори, / допивай побрехеньку до денця...* / *Тільки ж ліс попід сивим верхів'ям гори – / як зелена пов'язка чеченця* [17,16]. В іншому поетичному творі І. Римарук вдається до більш кардинальних змін цього фразеологізму: проводить заміну дієслівного компонента, чим додає до контексту семантику неповноти дії, причому компонент-означення теж замінюється (замість *гірку – кожну*) з об'єктивних причин: у попередньому рядку-вірші компонент *чаша* вжито у прямому значенні, що надає стилістичного ефекту актуалізації прямого і фразеологічного значення через їх зіткнення в мінімально можливому контексті. Маємо оригінальне поєднання прийому субституції (структурно-семантична трансформація ФО) з подвійною актуалізацією (семантичний тип трансформації): *Уже наповнюються сім Господніх чаш – / мені роковано дпити кожну чашу...* / *Зваливши згарища на спину черепашу, / виходить темна звірина на темну пашу. / Страшуся присуду: “Ти з нею. Ти не наш”* [17,12]. Враження від ефекту новизни підсилюється ще й тим, що фразеологізму передую лексичний оказіоналізм *роковано*, створений автором усупереч існуючим словотвірним законам.

Отже, якщо заміна компонента ФО узуальним чи зв'язаним синонімом практично семантику не змінює, вона не відчувається (ці зміни можливі лише на рівні відтінків значення, на рівні входження в контекст), то заміна компонента ФО ситуативним синонімом більш активно впливає на план змісту фразеологізму.

Список використаних джерел

1. Бакина М. А. Общеязыковая фразеология как выразительное средство современной поэзии / М. А. Бакина // Некрасова Е. А., Бакина М. А. Языковы процессы в современной русской поэзии. – М. : Наука, 1982. – С. 189-306.
2. Бахмутова Е. А. Выразительные средства русского языка / Е. А. Бахмутова. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1067. – 188 с.
3. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 156 с.
4. Вознесенский А. А. Дубовый лист виолончельный: Избранные стихотворения и проэмы / А. А. Вознесенский. – М. : Худ. литература, 1975. – 592 с.
5. Давідовіч С. Горкая кропля: Вершы, гумарэскі, паэмы / С. Давідовіч. – Мн. : Маст. літ., 1997. – 314 с.
6. Дубинский И. В. О смысловых изменениях фразеологических единиц в контексте / И. В. Дубинский // Вопросы стилистики. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1962. – Вып. I. – С. 65-72.
7. Жук К. Галгофа: Вершы і паэмы / К. Жук. – Мн. : Маст. літ., 1997. – 254 с.
8. Йовенко С. А. Бузок у сичні: Лірика / С. А. Йовенко. – К. : Рад. письменник, 1977. – 160 с.
9. Колоїз Ж. Оказіональність/узуальність як концептуальна лінгвістична категорія / Ж. Колоїз // Українська мова. – 2006. – С. 71-81.

10. Костенко Л.В. Берестечко: Історичний роман / Л. В. Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.
11. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнык беларускай мовы. У 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мн. : БелЭн, 1993. – Т.2. – 607 с.
12. Мартынов Л. Н. Золотой запас: Книга стихав / Л. Н. Мартынов. – М. : Сов. писатель, 1981. – 247 с.
13. Мартынов Л. Н. Собрание сочинений в 3-х тт.: – Т.1 : Стихотворения / Л. Н. Мартынов. – М. : Худ. литература, 1976. – 718 с.
14. Мартынов Л.Н. Собрание сочинений в 3-х тт.: – Т.2 : Стихотворения и поэмы / Л. Н. Мартынов. – М. : Худ. литература, 1977. – 686 с.
15. Почапська О. За тридцять життів, за тридцять дзеркал / О Почапська. – Хмельницький : ТОВ “Поліграфіст”, 2006. – 80 с.
16. Почапська О. Кленопис осені: поезія / О Почапська. – Хмельницький : Вид-во Алли Цюпак, 2007. – 112 с.
17. Римарук І. М. Діва Обида. Видіння і відлуння / І. Римарук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 128 с.
18. Рубцов Н. М. Избранное / Н. М. рубцов. – М.: Худ. литература, 1982. – 320 с.
19. Словарь української мови / [упор. Б.Грінченко]: В 4-х т. – К. : Наук. думка, 1996. – Т.1. – с.
20. Соколов В. Н. Избранные произведения: в 2-х т. – Т.1. – Стихотворения / В. Н. Соколов. – М.: Худ. Литература, 1981. – 463
21. Фразеологический словарь русского языка / [под. ред. А.И. Молоткова]. – М. : Сов. энциклопедия, 1968. – 543 с.
22. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / Адиле Мемедовна Эмирова // Эмирова А.М. Избранные научные труды. К 75-летию со дня рождения и 52-летию научной, педагогической и общественной деятельности. – Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2008. – С.111-177.

***Анотація.** У статті досліджується використання прийому заміни компонента фразеологізму в поетичних творах українських, російських та білоруських поетів. На значному фактичному матеріалі показано майстерність використання поетами загальномовних фразеологізмів у їх трансформованій формі. Акцентується увага на стилістичних ефектах, яких досягають автори при актуалізації фразеологізмів у поетичному творі.*

***Ключові слова:** фразеологічна одиниця, лексична заміна компонентів, варіантність, синонімія, актуалізація.*

***Summary.** The article deals with the using of changing component of phraseologism in the poetic creations by Ukrainian, Russian and Byelorussian poets. On the large actual material the skill of using common language phraseologisms as in the traditional so in the transformed forms is shown. The emphasize is made on stylistic effects, which are reached by the author at actualization of phraseologisms in poems.*

***Key words:** phraseological unit, lexic changes of component, variation, synonym, actualization.*

УДК 811.161.2'367.625

Мартіна О.В.

ІНТЕРПЕРСОНАЛЬНІ ДІСЛОВА В МОВЛЕННЄВОМУ ЖАНРІ

У сучасних лінгвістичних теоріях все більше стверджується погляд на мовленнєву діяльність як на один з видів суспільної діяльності людини, а система мови розглядається в основному як знаряддя комунікації. “Висловлення є приведення мови в дію через індивідуальний акт її використання, кожне висловлення є акт, спрямований на те, щоб прив’язати слухача до мовця зв’язками якого-небудь почуття, соціального або іншого. Мова виступає не в якості знаряддя думки, а в якості способу дії” [4, 319].

Останнім часом мовознавці все більше схиляються до функціонально-комунікативних досліджень, де пріоритетними стають процеси спілкування людей з використанням живої природної мови, органічно поєднуючи вивчення “власне” мовних процесів і різноманітних духовних, психологічних, соціальних та інших виявів людини, яка постійно “живе в мові”.